

فهرست تألیفات میرزا عبدالله افندی به قلم فرزندش میرزا زین العابدین

۱۲۷-۱۴۳

چکیده: علی رغم نقش بی‌بدیل میرزا عبدالله افندی در شرح حال نگاری علمای شیعه، اطلاعات ما درباره زندگی و تألیفات خود او کم و بیشتر بر اساس سخنان خودش است.

این مقاله به معرفی یک سند مهم و البته مغفول درباره تألیفات افندی اختصاص دارد. میرزا زین العابدین، فرزند میرزا عبدالله افندی، بعد از وفات او در آغاز یکی از کتابهای ملکی پدرش فهرستی از تألیفات او را نوشته است. این فهرست علی رغم اختصار خود اطلاعات جالبی درباره افندی به دانسته‌های ما می‌افزاید. از جمله نام سه کتاب جدید افندی؛ علائق کلامی او؛ و رابطه او با شاه سلطان حسین صفوی.

همچنین به مناسبت توضیحی درباره سرنوشت کتابخانه افندی ارائه شده است. بنا بر یادداشت‌های افندی روی نسخه‌های کتابخانه‌اش او مدتی پیش از مرگ در حدود سال ۱۱۲۷ق کتابهای خود را بین فرزندانش تقسیم کرد: دو پسرش میرزا احمد و میرزا زین العابدین و دخترش خدیجه خانم. در مقاله نمونه‌هایی از نسخه‌های بخشیده شده به هریک از فرزندان افندی معرفی شده است.

کلیدواژگان: میرزا عبدالله افندی، علمای دوره صفویه، صفویه، تألیفات دوره صفویه، کتابخانه‌های دوره صفویه.

List of Works Attributed to Mirzā Abdullah Effendi but Written by his Son Mirzā Zein al-Abedin

Seyed Mohammad Hussein Hakim

Abstract: Despite the irreplaceable role of Mirza Abdullah Effendi in writing the biography of Shiite scholars, our knowledge of his own life and writings is more or less based on his own words.

This article is dedicated to introducing an important and of course, overlooked document about Effendi's writings. Mirza Zeina al-Abedin, the son of Mirza Abdullah Effendi, wrote a list of his father's writings at the beginning of one of his father's books after his death. This list, despite its brevity, adds interesting information about Effendi to our knowledge. Including the names of three new Effendi books; His Kalami interests; And his relationship with Shah Sultan Hussein Safavi.

An explanation of the fate of the Effendi Library is also provided. According to Effendi's notes on his library manuscripts, shortly before his death around 1127 AH, he distributed his books among his children: his two sons, Mirza Ahmad and Mirza Zeina al-Abedin, and his daughter, Khadijeh Khanum. In this article, examples of copies given to each of Effendi's children are introduced.

Keywords: Mirzā Abdullah Effendi, Safavid period scholars, Safavid period, Safavid period writings, Safavid period libraries.

فهرست مؤلفات الميرزا عبد الله الأفندي بقلم ابنه الميرزا زين العابدين

السيد محمد حسين الحكيم
الخلاصة: رغم ما لعبه الميرزا عبد الله الأفندي من دور فريد في تدوين تراجم علماء الشيعة، إلا أنّ معلوماتنا عن حياته وتأليفاته هي معلومات قليلة أكثرها يستند إلى أقواله هو. وهذه المقالة تتولى التعريف بأحد الوثائق المهمة - لكتّابها مجهولة - حول تأليفات الأفندي.

والميرزا زين العابدين، وهو ابن الميرزا عبد الله الأفندي قام بكتابة قائمة بتأليفات والده في بداية أحد الكتب التي كانت في حياة والده.

وعلى الرغم من اختصار هذا الفهرست إلا أنّه لا يخلو من معلومات جديّة تضاف إلى ما نعرفه عن الأفندي من معلومات. ومن ذلك أسماء ثلاثة كتب جديدة للأفندي، وميوله الكلاميّة، وعلاقته بالشاه سلطان حسين الصفوي.

كما تضمّن النصّ في سياقه توضيحاً عن مصير مكتبة الأفندي. وطبقاً للملاحظات التي كتبها الأفندي على النسخ الموجودة في مكتبته فإنّه قد قام قبل فترة من وفاته - أي في حوالي سنة ١١٢٧ الهجرية - بتقسيم كتبه بين أبنائه: وهم ابنيه الميرزا أحمد والميرزا زين العابدين، وابنته خديجة خانم.

وتتضمّن المقالة تعريفاً لنماذج من النسخ المهداة إلى كلّ واحد من أبناء الأفندي.

المفردات الأساسيّة: الميرزا عبد الله الأفندي، علماء العهد الصفوي، الصفويّة، تأليفات العهد الصفوي، مكنتات العهد الصفوي.

نقش میرزا عبدالله افندی در شرح حال نگاری علمای شیعه بی بدیل است؛ اما تقدیر چنان بود که درباره خودش کمتر مطالبی ثبت شود و از کتابهای کسی که اهمیتی جدی در حفظ و گردآوری آثار امامیه داشت، بسیاری به دست ما نرسد.

هر اندازه افندی در پی جویی و دستیابی به موارث شیعه کامیاب شد، در باقی ماندن و حفظ آثار و تألیفات خود بدقبال بود. بخشی از نوشته‌ها و کتابهایش، قریب یکصد مجلد، در بازگشت از اولین سفر حجش از بین رفت. بعضی دیگر از آثارش نصیب دزدان شد. دسته‌ای در حوادث مختلف دیگر تلف شد.^۱ و بخشی هم بعد از مرگش در طول زمان مفقود شد. او حتی این اقبال را نداشت که تألیفاتش چه در دوره خودش و چه بعد از آن مورد استقبال قرار بگیرد و نسخه‌هایی از آنها تکثیر شود. لذا حتی از آثار به جای مانده‌اش هم تنها چند نسخه معدود باقی مانده است.

درباره شرح حال و تألیفات او هم شرایط به همین صورت است و در منابع کمتر اطلاعی درباره او وجود دارد. بیشتر آنچه درباره افندی می‌دانیم، برگرفته از آثار خود اوست.

مهمترین مأخذ درباره تألیفات افندی، شرح حال خودنوشت او در ریاض العلماء است. عموم شرح حال نویسان درباره زندگی و فهرست آثار افندی به تکرار اطلاعات این بخش پرداخته‌اند. افندی در آن جا به ۲۶ کتاب خود اشاره کرده و توضیحاتی درباره هر یک نوشته است. این شرح حال در سال ۱۱۰۶ ق و زمانی که او حدوداً چهل سال داشت، قلمی شده است.^۲ از این کتاب که بگذریم، یک سند مهم و البته مغفول درباره تألیفات افندی یادداشت فرزندش میرزا زین العابدین در معرفی کتابهای پدرش است. این مقاله در صدد معرفی این یادداشت است.

این یادداشت در آغاز نسخه‌ای از صحیفه سجادیه نوشته شده که در تملک میرزا عبدالله افندی قرار داشت و او آن را به فرزندش میرزا احمد بخشیده بود.

افندی مدتی پیش از مرگ و در حدود سال ۱۱۲۷ ق کتابخانه خود را بین فرزندانش تقسیم کرد.^۳ توجه به این نکته موهون دقت مرحوم سید محمدعلی روضاتی است. بنا بر تحقیقات او، میرزا عبدالله افندی در اواخر عمر، همه دارایی خود از جمله کتب و رسائل و مؤلفاتش را بین دو پسرش، میرزا احمد و

۱. ریاض العلماء، ج ۳، ص ۲۳۱-۲۳۴؛ صفویه در عرصه دین فرهنگ و سیاست، ج ۱، ص ۴۴۷.

۲. ریاض العلماء، ج ۳، ص ۲۳۰-۲۳۴.

۳. رکن الدین همایونفرخ می‌نویسد افندی مدرسه‌ای در کنار خانه‌اش بنیاد کرد و کتابخانه شخصی‌اش را به مدرسه اختصاص داد (کتاب و کتابخانه‌های شاهنشاهی ایران، ص ۱۵۵). بخش اول این سخن درست است. به نوشته حسین لاهیجی، افندی در جوار منزل خود مدرسه‌ای داشت و در آن جا به افاده روزگار می‌گذراند (تاریخ حسین، ص ۶۳). اما بخش دوم سخن او نه تنها هیچ منبعی ندارد، بلکه شواهد خلاف آن را ثابت می‌کند و یادداشتهای مکرر افندی نشان می‌دهد او کتابهایش را به فرزندانش بخشیده بود. همایونفرخ چون معتقد بود که همه مدارس کهن ایران کتابخانه‌ای هم داشته‌اند، لاجرم در اکثر موارد بدون هیچ شاهد یا قرینه تاریخی نام همه مدارس را در شمار کتابخانه‌های ایران گزارش کرده است.

میرزازین العابدین، تقسیم کرد و به آنها بخشید. در این تقسیم کتابخانه، کتاب ریاض العلماء نیز دو بخش شد و به همین دلیل نیمی از آن که سهم میرزا احمد بود برجای ماند و نیم دیگر مفقود شد. دستخط بخشش افندی به فرزندانش معمولاً روی نسخه‌های در تملک او نوشته شده است.^۴ این نسخه‌ها اکنون در کتابخانه‌ها و مجموعه‌های مختلفی پراکنده شده است. برای نمونه این کتابها را می‌شناسیم که او به فرزندش میرزا احمد بخشیده بود:

- معالم العلماء، مورخ ۹۸۳ق در مدینه، افندی در صفحه عنوان نام کتاب و مؤلف را به خط خود نوشته است. او از این نسخه در ریاض العلماء، ج ۱، ص ۲۳۸-۲۳۹ یاد کرده است (دانشگاه تهران، ش ۳۳۵۷).

- جامع المقاصد کرکی، مورخ ۱۰۱۹ق (کتابخانه آستان قدس، ش ۱۴۳۱۲).

- مجموعه چند رساله حدیثی، کتابت شده در قرن ۱۲هـ (کتابخانه بروجردی قم، ش ۳۷۶).

- الالفین علامه حلی، به خط نصار بن محمد حویزروی در ۱۰۱۶ق (کتابخانه گلپایگانی قم، ش ۱۲۸/۲).

- المناهج السویة فی شرح الروضة البهیة، تألیف فاضل هندی، این نسخه به نوشته افندی با نسخه اصل مقابله و تصحیح شده است (کتابخانه آستان قدس، ش ۲۰۴۱۷).

- النجاة فی شرح الرسالة فی فرض الصلاة از مؤلفی ناشناس، کتابت شده در قرن ۱۲هـ (کتابخانه ابن مسکویه اصفهان، ش ۳۸۴).

- منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال تألیف محمد بن علی استرآبادی (۱۰۲۸ق)، با حواشی متعدد از افندی (مدرسه صدر بابل، ش ۱۰۲).

- مجلداتی از تفسیر الائمة لهدیة الامة تألیف محمدرضا بن عبدالحسین نصیری طوسی (دانشگاه تهران، ش ۱۰۶۵۲؛ کتابخانه ملی ایران، ش ۳۵۴۲۲ و ۳۵۴۲۳ و ۳۶۰۱۷؛ مرعشی، ش ۶۵۳۶؛ کتابخانه حججی نجف‌آباد، ش ۱). این مجلدات در محرم ۱۱۲۹ق از سوی آقا کمال خازن، صاحب جمع خزانه شاه سلطان حسین صفوی، بر مدرسه سلطانیه واقع در محله عباس‌آباد اصفهان وقف شده است.

تاریخ وقف این نسخه‌ها از آن رو حائز اهمیت است که نشان می‌دهد افندی قبل از این تاریخ فوت

۴. برای تفصیل بیشتر: نخستین دو گفتار، ص ۱۱۶-۱۱۷؛ تکملة الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۱، ص ۴۶۱؛ صفویه در عرصه دین فرهنگ و سیاست، ج ۲، ص ۷۴۹-۷۵۰.

کرده بود و فرزندانش کوتاه زمانی بعد از مرگ پدر کتابهای او را پراکنده کردند.^۵

- جلد اول بحار الانوار، دارای دستخط علامه مجلسی. از بخشش نامه این نسخه مشخص می شود میرزا عبدالله افندی درباره کتابخانه اش توصیه هایی هم به فرزندانش کرده است که البته تفصیل آن را نمی دانیم. این عبارت در دیگر بخشش نامه های افندی دیده نشد: «بسم الله. به فرزند میرزا احمد طویل الله عمره واگذارده شده، به شرحی که به او سفارش شده است. حرره الجانی عبدالله بن عیسی الاصفهانی» (کتابخانه مجلس، ش ۱۴۲۷ طباطبایی).

و این کتابها هم سهم میرزا زین العابدین شد که البته بیشتر نسخه هایی که من دیده ام به همو بخشیده شده است:

- نهج البلاغه، به خط حسین بن حسن بن حسین مؤدب در ذی قعدة ۴۹۹ یا ۴۶۹ق، کاتب نسخه را بر محمد بن علی بن احمد بن بندار خوانده و او در جمادی الآخر ۴۹۹ق این قرائت را تأیید کرده است. این نسخه در سال ۱۴۰۶ق به صورت عکسی منتشر شده است (کتابخانه مرعشی، ش ۳۸۲۷).

- وقوف القرآن، تألیف محمد بن طیفور سجاوندی، کتابت شده در قرن ۶هـ (کتابخانه مجلس، ش ۲۷۲۵).

- اثبات الهداة بالنصوص والمعجزات شیخ حر عاملی، جلد دوم، مورخ ۱۰۹۹ق از روی خط مؤلف، بعد از میرزا زین العابدین نسخه در رمضان ۱۱۳۶ق (یا ۱۱۴۶؟)، به خاطر پارگی عدد سوم دقیق خوانده نمی شود) در دارالسلطنه اصفهان به تملک عبدالله بن صالح بحرانی درآمده است. تاریخ واگذاری این نسخه نشان می دهد که فرزندان افندی دست کم در نگهداری بخشی از میراث او مدت زمان زیادی درنگ نکرده اند و بعضی از کتابها را مدتی بعد از درگذشت او فروخته اند (کتابخانه مجلس، ش ۹۶۰).

- مجموعه، شامل: دو تفسیر قمی و امام حسن عسکری (ع)، مورخ ۹۳۹ق (کتابخانه مرعشی، ش ۴۶۴).

- انوار القرآن و مصباح الایمان فی تفسیر القرآن، تألیف علی بن مراد (کتابخانه مجلس، ش ۱۲۱۴۳).

- حاشیه الشفاء، تألیف ملاصدر (کتابخانه مرعشی، ش ۹۱۴).

- مجموعه رسائل شریف مرتضی، کتابت شده در قرن ۱۲هـ (دانشگاه تهران، ش ۶۹۱۴).

- بحار الانوار، پیشنویس مؤلف، شامل باب لقطه و ضاله تا کتاب دیات (کتابخانه مرعشی، ش ۱۰۵۳۸).

۵. تاریخ دقیق فوت افندی مشخص نیست. سخن حزین لاهیجی تنها منبع در این موضوع بود. ولی آن هم دقیق نیست و حزین تنها نوشته است که افندی چندی پیش از آشوب اصفهان (حمله افغانها) رحلت کرد (تاریخ حزین، ص ۶۳).

- التفسیر الرحمانی، اصل نسخه هندی است و در آغاز آن سطری به خط سانسکریت نوشته شده است. با این یادداشت افندی در معرفی کتاب در آغاز: «هذا كتاب تفسير الرحمانی علی طریقة الصوفیة و العامة من اوایل تفسیر سورة الحمد الی آخر القرآن» (کتابخانه مرعشی، ش ۴۰۹).

- المبسوط شیخ طوسی، برگ نخست این نسخه از قرن ششم و شامل اجازه ابومحمد حسن بن حسین بن علی دوریستی به ابوالحسن واران در شوال ۵۸۴ق در کاشان است؛ اما بقیه نسخه در سال ۱۰۳۸ق به خط علی بن احمد حسینی کتابت شده است. سعی کرده‌اند دستخط افندی در صفحه عنوان مبنی بر بخشش نسخه به فرزندش را مخدوش کنند (کتابخانه مرعشی، ش ۱۲۷۷۲).

- مجموعه، شامل: بیان الادیان و عمدة المقال فی کفراهل الضلال، افندی در چهار سطر در آغاز نسخه رساله‌های موجود در نسخه را به خط خود معرفی کرده است (کتابخانه مرعشی، ش ۱۳۰۳۷).

- الفوائد الغرویة تألیف علی بن حجة الله طباطبایی، مورخ ۱۰۵۷ق (کتابخانه آستان قدس، ش ۲۵۰۶).

- کاشف الغمة فی تاریخ الاثمة تألیف محمد بن محمدرضا قمی مشهدی (کتابخانه مرعشی، ش ۱۴۳۵۷).

- مجموعه، شامل کتابهای: ۱. النزهة فی علم الغبار تألیف احمد بن محمد بن عماد بن علی مقدسی ابن هائم (۸۱۵ق)؛ ۲. شرح النزهة فی الحساب بقلم الغبار تألیف محمد بن محمد بن احمد دمشقی، سبط ماردینی (۹۱۲ق)؛ ۳. الفرائد الجلیلة فی حل الفاظ الوسيلة تألیف ابن هائم مقدسی. نوشته شده در ۱۱ رمضان ۹۲۵ق به خط علی نورالدین بن علی بن رمضان عبادی ازهری (کتابخانه ملی ایران، ش ۲۸۲۰۵).

- مجموعه چند رساله در استخاره، شامل: ۱. البشارة لطلاب الاستخارة تألیف احمد بن صالح بحرانی؛ ۲. رسالة فی الاستخارة تألیف یکی از شاگردان ابن متوج بحرانی و حرز بن حسین بحرانی و از معاصران شیخ مفلح صیمری؛ ۳. رسالة فی الاستخارة تألیف احمد بن صالح بحرانی؛ ۴. رسالة فی حکمة الاستخارة و المنع من مخالفة الاستخارة و من تکرارها و ما یناسب ذلك تألیف همو؛ ۵. مفاتيح الغیب تألیف محمد باقر مجلسی؛ مورخ ۱۱۱۹ق. افندی در صفحه عنوان و در آغاز هر رساله یادداشتی در معرفی کتاب و مؤلف آن نوشته است (کتابخانه شخصی مرحوم علامه روضاتی).

اما به سخن مرحوم روضاتی باید این نکته را هم افزود که افندی بخشی از کتابهایش را به دخترش خدیجه خانم بخشیده است. یک نسخه از این بخشش افندی می‌شناسیم. مجموعه‌ای از رسائل شامل البداية شهید ثانی، مسئله فی قبلة خراسان و رسالة القبلة و رسالة صلاة الجمعة و جواز اخذ

جوائز الحکام از حسین بن عبدالصمد عاملی، حل عبارت تفسیر قاضی بیضاوی از شیخ بهایی، که یادداشت او مبنی بر بخشش کتاب به دخترش در برگ اول نوشته شده است: «به فرزندی خدیجه خانم و فقها الله تعالی بخشیده شد. حرره الجانی» و زیر آن مهر بیضوی افندی نقش بسته است: «الراجی لعفو الله عبدالله ۱۱۱۴». این نسخه سه جا دستخط شیخ بهایی را دارد، از جمله انهای او در ۹۹۴ ق برای کاتب نسخه یعنی عبدالکریم بن سلطان محمد تبریزی.^۶ این نسخه در شهریور ۱۳۹۸ به کتابخانه آستان قدس رضوی منتقل شد.

به هر حال نسخه مورد نظر ما از کتابخانه افندی، نسخه‌ای از کتاب صحیفه سجادیه به روایت ابوعلی حسن بن محمد بن اسماعیل بن اشناس بزاز (۴۳۹-۳۵۹ ق) است.^۷

افندی در ریاض العلماء به این نسخه اشاره کرده است. او در شرح حال ابن اشناس ۴ نسخه از روایت او را معرفی می‌کند: نسخه‌ای کهن در شهر ادرنه از بلاد روم، نسخه دیگری در تبریز، نسخه سوم در لار، و نسخه‌ای از آن خودش که به سفارش او از روی نسخه‌ای بسیار عتیق در تبریز استنساخ شده بود.^۸

از سرنوشت ۳ نسخه نخست اطلاعی نداریم؛ اما نسخه خود افندی اکنون در کتابخانه آیت الله خادمی اصفهان نگهداری می‌شود (شماره ۱۵۲).^۹

در صفحه عنوان این نسخه سه یادداشت و دو مهر از افندی دیده می‌شود. در نخستین یادداشت او اشاره کرده است که این نسخه به سفارش او تهیه و کتابت شده است: «بسم الله الرحمن الرحیم. دخل فی ملکی بالاستکتاب والیه المرجع فی کل باب و انا العبد المفتاق الی رحمة الله عبدالله» با مهر مستطیل او به نقش: «قال انی عبدالله اتانی الکتاب» که زیر آن کوفته شده است.

یادداشت دیگر او درباره معرفی مندرجات نسخه است. دو سطر نخست این یادداشت به خط میرزا عبدالله است و ادامه آن را فرزندش میرزازین العابدین نوشته است:

کتاب الصحیفه الکامله السجادیة علیه السلام بروایة ابن اشناس البزاز رحمه الله^{۱۱} مع کتاب الملحمة المنسوب الی الصادق علیه السلام، و فائده فی ذکر اسامی شهور الفرس و

۶. برای تصویر خطوط شیخ بهایی روی این نسخه رک: گنجینه خطوط علما و دانشمندان، ج ۱، ص ۵۳-۵۳۱.
۷. درباره این روایت و نسخه‌های آن رک: مقدمه الصحیفه السجادیة الکامله، نسخه برگردان دستخط ابراهیم بن علی کفعمی، ص ۲۹-۳۴.
۸. در متن چاپی ریاض العلماء به اشتباه آمار ضبط شده است. برای توضیح درباره ضبط درست این کلمه رک: همان، ص ۲۹-۳۰.
۹. ریاض العلماء، ج ۱، ص ۳۱۲. افندی همچنین در الصحیفه السجادیة الثالثة، ص ۱۲-۱۱ به هنگام ذکر طرق مختلف صحیفه و در ص ۶۷ و ۷۷ دو دعا از این روایت نقل کرده است.
۱۰. در معرفی بسیار کوتاه این نسخه در فهرس مخطوطات آیه الله الخادمی الاصفهانی، ص ۱۹۹ به تملک و مهر افندی و هیچ یک از یادداشتهای روی نسخه اشاره نشده است.
۱۱. از این جا به خط زین العابدین است.

غیرها^{۱۱}، و تفصیل کتب الذی صنفه المرحوم المبرور میرزا عبدالله رحمه الله و عدد ابیاتها و اسمائها. جامعه الحقیقیر الفقیر زین العابدین بن المرحوم عبدالله رحمه الله.

این نسخه در تقسیم کتابخانه سهمیه میرزا احمد شد و بنا بر یادداشت سوم، افندی کتاب را به او بخشیده بود: «به فرزندی میرزا احمد وفقه الله بخشیده شد. حرره عبدالله». با مهر بیضوی اش: «الراجی لعفو الله عبدالله ۱۱۱۴».

یادداشت منحصر به فرد و مهم این نسخه، نه از افندی و نه از مالک نسخه میرزا احمد، بلکه از پسر دیگرش میرزا زین العابدین است.

میرزا زین العابدین برگی در آغاز نسخه ضمیمه کرده و نام و مشخصات تألیفات پدرش را سیاه کرده است. همان طور که گذشت او زیر یادداشت پدرش در صفحه عنوان این مطلب را به عنوان یکی از بخشهای نسخه معرفی کرده است: «و تفصیل کتب الذی صنفه المرحوم المبرور میرزا عبدالله رحمه الله و عدد ابیاتها و اسمائها. جامعه الحقیقیر الفقیر زین العابدین بن المرحوم عبدالله».

میرزا زین العابدین کتابهای پدرش را در دو باب معرفی کرده بود: کتابهای عربی و کتابهای فارسی. متأسفانه از این یادداشت مهم بخش اول مفقود شده و تنها نصف صفحه در توضیح کتابهای فارسی میرزا عبدالله افندی باقیمانده است. هر چند این معرفی بسیار مختصر و تنها شامل ۷ کتاب افندی است؛ اما همین سطرهای محدود هم اطلاعات جالبی درباره افندی به دانسته‌های ما می‌افزاید.

متأسفانه کلماتی از همین نوشته کوتاه میرزا زین العابدین به دلیل برش نامناسب لبه کاغذ از بین رفته است. با این تفصیل متن بخش برجای مانده به قلم او درباره تألیفات پدرش چنین است:

باب دویم در بیان کتابهای فارسی و آنها:

اول. کتاب بشارة المؤمنین و خسارة الکافرین

رد بر نصاری و یهود و سایر اصناف ملحدین نوشته است. و سبب تألیف آن بود که مرحوم مغفور روزی در جلفای دارالسلطنه اصفهان با کشیشان و علماء ایشان بحث نموده و ایشان را به جواب الزام داده و به این جهت کیفیت بحث و جواب و الزام ایشان [را حسب الامر الاعلی] نوشته است و آن تقریباً شش هزار بیت است.

دویم. کتاب ترجمه مصباح کفعمی

که حسب الامر الاعلی نوشته است. تخمیناً... (از بین رفته) بیت است.

سیم. رساله فیروزیه

درباره عید و احوال بابا شجاع الدین قاتل عمر بن الخطاب که حسب الامر [الاعلی نوشته] است. تخمیناً پنج هزار بیت است.^{۱۳}

چهارم. کتاب مرثی

که در مرثیه حضرت امام حسین و غیره نوشته است...^{۱۴} به عربی و بعضی به فارسی. تخمیناً سه هزار و پانصد بیت است.^{۱۵}

پنجم. کتاب ترجمه جاماسب نامه حکیم

که حسب الامر الاعلی... جاماسب نامه مزبور را جمع و ترجمه نموده است و تقریباً پانزده هزار بیت می شود.^{۱۶}

ششم. ترجمه مزار^{۱۷} شیخ شهید

که حسب الامر... نموده است و تقریباً آنچه ترجمه شده است... (به اندازه نصف سطر خالی مانده است).

هفتم. [ترجمه] صحیفه ادريس نبی و احوالات کلی و جزئی حضرت ادريس علی نبینا و علیه السلم نقل نموده است. و او را هم حسب... ترجمه نموده است. تقریباً شش هزار بیت است.^{۱۸}

هشتم. کتاب... (بقیه متن نانوشته مانده است).

۱۳. نام دقیق کتاب تحفه فیروزیه شجاعیه به جهت سنده سنیه سلطان حسینیه است. نسخه اصلی این کتاب به خط مؤلف در مرکز احیاء میراث اسلامی قم نگهداری می شود (شماره ۱۱۴). برای مشخصات این نسخه رک: فهرست نسخه های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج ۱، ص ۱۶-۱۵۹.

گزارشی از این کتاب منتشر شده است: «تاریخ مذهب، فرهنگ و کتاب در دوره صفوی: گزارش کتاب تحفه فیروزیه افندی»، در صفویه در عرصه دین فرهنگ و سیاست، ج ۱، ص ۴۱۱-۴۸۱.

۱۴. به اندازه یکی دو کلمه از بین رفته است.

۱۵. احتمالاً همان روضة الشهداء مذکور در ریاض العلماء، ج ۳، ص ۲۳۲ است که در ۱۲ باب به سه زبان عربی و ترکی و فارسی نوشته شده بود.

۱۶. نسخه هایی از ترجمه جاماسب نامه در فهرستواره کتابهای فارسی، ج ۴، ص ۲۸۹۸-۲۸۹۷ و فنخا، ج ۹، ص ۷۵۸-۷۶۱ با انتساب به افندی معرفی شده است؛ اما به سبب نداشتن خطبه مشخص نیست کدام یک از آنها ترجمه و گزارش افندی است. بلکه بالعکس با توجه به رویه افندی در خطبه نویسی و اشارات مکرر او به تألیفات خودش و دیگران، به نظر می رسد هیچ یک از این نسخه ها تألیف افندی نباشد. مخصوصاً که با توجه به گزارش بالا حجم کتاب افندی مفصل بود (حدود پانزده هزار بیت).

۱۷. بالای کلمه «مزار» کلمه ای نوشته شده که خواننده نمی شود.

۱۸. نسخه اصل این کتاب به خط خود افندی به شماره ۲۵۵۵ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می شود. تاریخ تحریر آن نسخه سال ۱۱۲۲ق است. او این کتاب را به درخواست شاه سلطان حسین صفوی ترجمه کرده بود و کلمات ناخوانای اخیر می باید به این موضوع پرداخته باشد. نام کتاب هم با توجه به همین امر انتخاب شده است: تحفه حسینیه در ترجمه صحیفه ادريسیه. رک: فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۸، ص ۶۸۵-۶۸۳.

با توجه به ذکر حجم هر کتاب، این لیست شامل کتابهایی است که بعد از درگذشت افندی باقی مانده بودند. به همین دلیل نامی از کتابهای ضایع شده او از قبیل شرح الشافیة ابن حاجب^{۱۹} در آن نیست.

بنا بر این یادداشت به نام ۳ تألیف افندی پی می بریم که پیشتر کسی از آنها اطلاعی به دست نداده بود: بشارة المؤمنین و خسارة الکافرین، ترجمه مصباح کفعمی، ترجمه مزار شیخ شهید. متأسفانه از هر سه کتاب نسخه ای تاکنون شناسایی نشده است.

قابل توجه است که افندی ۶ کتاب خود را به درخواست شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ق) نوشته است. جایگاه افندی در دوران اخیر حکومت صفوی از این نکته بهتر آشکار می شود که بدانیم در سال ۱۱۱۵ق او یکی از چهار نفری بود که در مظان انتخاب به عنوان شیخ الاسلام قرار داشت.^{۲۰} همچنین جالب است که از این میان ۴ کتاب ترجمه متونی همچون مصباح کفعمی و مزار شهید و جاماسب نامه و صحیفه ادریس نبی است که به خواست شاه به فارسی برگردانده شده اند. علاقه شاه سلطان حسین به برگردان متون مختلف مذهبی به فارسی بسیار دامن دار بود و غالب کتابهای مهم شیعه در این دوره به فارسی ترجمه شدند.

نکته قابل تأمل و بدیع دیگر مناظره و محاجه افندی با کشیشان جلفای اصفهان درباره اسلام و سایر ادیان است. تألیف این کتاب نشان از علائق کلامی افندی دارد که به دلیل کمبود منابع این بخش از شخصیت او کمتر کاویده شده است. او بخشی از کتاب وثیقة النجاة من ورطة الهلکات را هم به بحثهای کلامی با ادیان توحیدی و غیرتوحیدی اختصاص داده است.^{۲۱}

به درستی مشخص نیست چرا فهرست تألیفات فارسی افندی ناقص مانده و فرزندش زین العابدین آن را نیمه تمام رها کرده است. اما به هر صورت افزون بر این کتابها از چند کتاب فارسی دیگر افندی هم آگاهی که اسمشان در این لیست نیامده است.

یکی رساله ای است با نام آزادی خواجه سرایان یا التنکیل و التمثیل که درباره حکم شرعی خواجه کردن بندگان و غلامان در پاسخ به پرسش شاه سلطان حسین نوشته است. این رساله در فاصله سالهای ۱۱۰۵-۱۱۰۸ تألیف شده و نسخه های چندی از آن باقی مانده است.^{۲۲}

کتاب دیگر او تحفة الصفیة فی علماء الدولة الصفویة است که به شرح حال علمای عصر صفوی

۱۹. ریاض العلماء، ج ۳، ص ۲۳۱.

۲۰. وقایع السنین و الاعوام، ص ۵۵۵.

۲۱. ریاض العلماء، ج ۳، ص ۲۳۳.

۲۲. منتشر شده با تحقیق سید حمید سیدی در مجموعه رسائل فارسی، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ج ۴، ص ۲۵۹-۳۲۳، ۱۳۷۴ش.

اختصاص داشت. از این کتاب تاکنون نسخه‌ای به دست نیامده و اطلاع از آن به دلیل اشاره خود افندی در کتاب تحفه فیروزیه است.^{۲۳}

همچنین از دو کتاب تفسیر سوره واقعه و رساله در رسم خطوط ساعات بر سطوح دوائر اطلاع داریم که در شرح حال خودنوشت افندی به آنها اشاره شده است.^{۲۴} او در شرح حال خودنوشتش آرزو کرده بود که شرحی فارسی بر حدیث چهل خصال شیخ صدوق بنویسد که از انجام آن هم بی‌اطلاعیم.^{۲۵}

منابع

- تاریخ حزین: شامل اواخر صفویه، فتنه افغان، سلطنت نادرشاه و احوال جمعی از بزرگان، حزین لاهیجی، اصفهان، انتشارات کتابفروش تأیید اصفهان، ۱۳۳۲ش.
- ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، المیرزا عبدالله افندی الاصبهانی، تحقیق: السید احمد الحسینی، قم، مکتبه آیه الله المرعشی العامة، ۱۴۰۳ق.
- الصحیفة السجادیة الكاملة، نسخه برگردان دستخط ابراهیم بن علی کفعمی مورخ سنه ۸۶۷ هجری قمری، با مقدمه سید محمد حسین حکیم، تهران، بنیاد محقق طباطبایی و سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۴ش.
- صفویه در عرصه دین فرهنگ و سیاست، رسول جعفریان، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱ش.
- فهرس مخطوطات آیه الله الخادمی الاصفهانی (م ۱۴۰۵ق): مشفوعاً بموجز ترجمته، السید محمد علی الخادمی، قم، مؤسسه تراث الشیعة، ۱۳۹۲ش.
- فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمد تقی دانش پزوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۹ش، ج ۸.
- فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، سید احمد حسینی اشکوری، قم، ۱۳۷۷ش، ج ۱.
- کتاب و کتابخانه‌های شاهنشاهی ایران، جلد دوم: تاریخچه کتابخانه‌های ایرانی از صدر اسلام تا عصر کنونی، رکن‌الدین همایون‌فرخ، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و هنر اداره کل نگارش، ۱۳۴۷ش.
- گنجینه خطوط علما و دانشمندان شعرا و خوشنویسان و معاصران، فخرالدین نصیری امینی، تهران، ۱۳۶۷ش.
- نخستین دو گفتار، سید محمد علی روضاتی، اصفهان، مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان، چ دوم، ۱۳۸۷ش.
- وقایع السنین و الاعوام، سید عبدالحسین خاتون آبادی، تصحیح: محمد باقر بهبودی، تهران، کتابفروشی اسلامی، ۱۳۵۲ش.

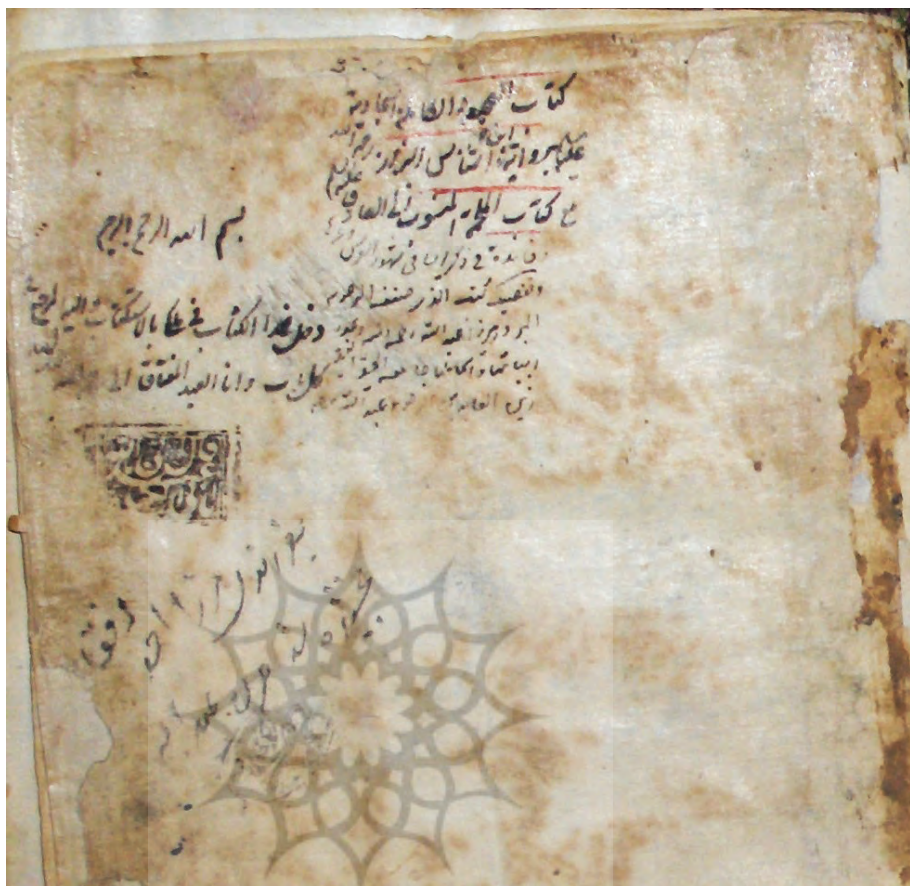
۲۳. صفویه در عرصه دین فرهنگ و سیاست، ج ۱، ص ۴۴۰.

۲۴. ریاض العلماء، ج ۳، ص ۲۳۲-۲۳۳.

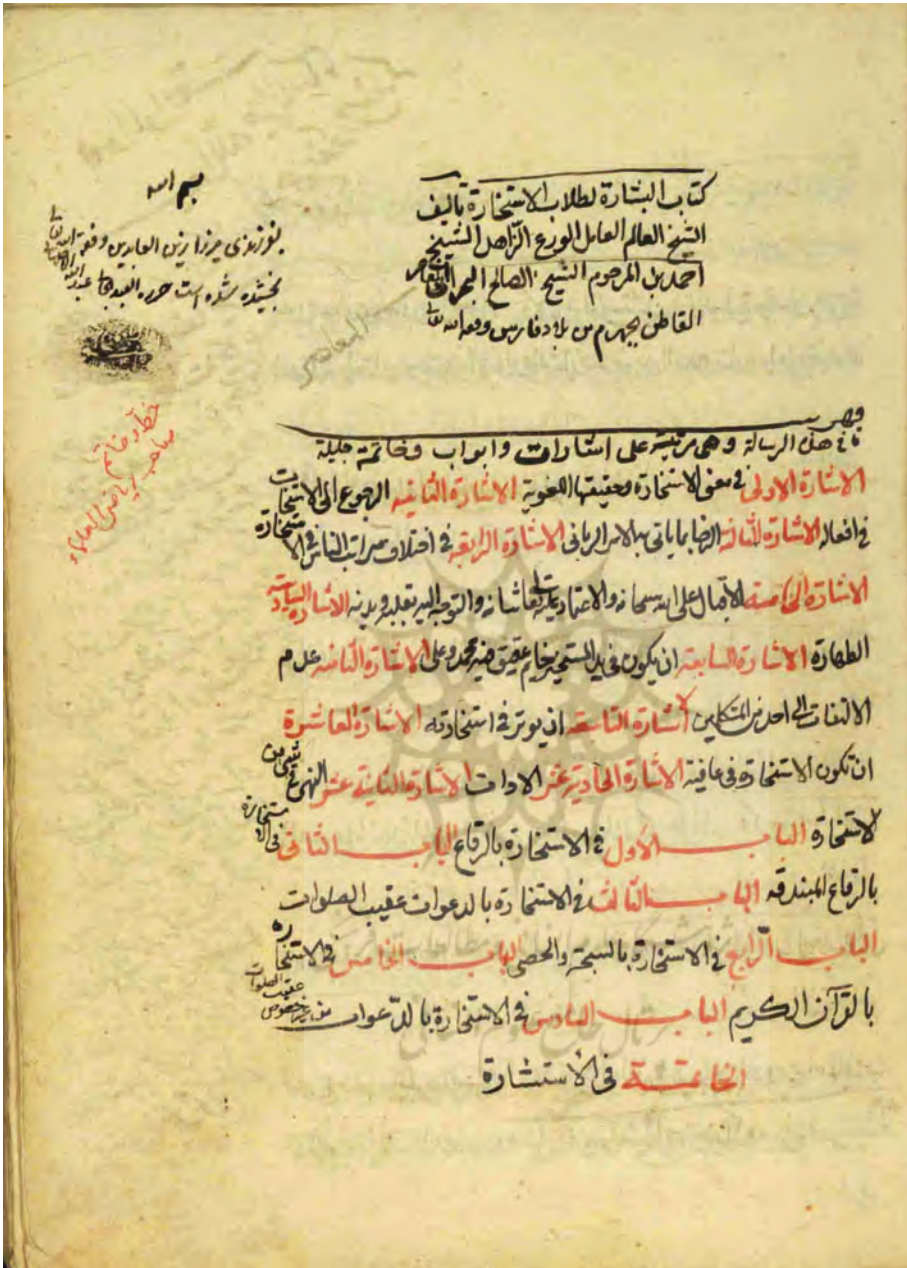
۲۵. همان، ج ۳، ص ۲۳۴.

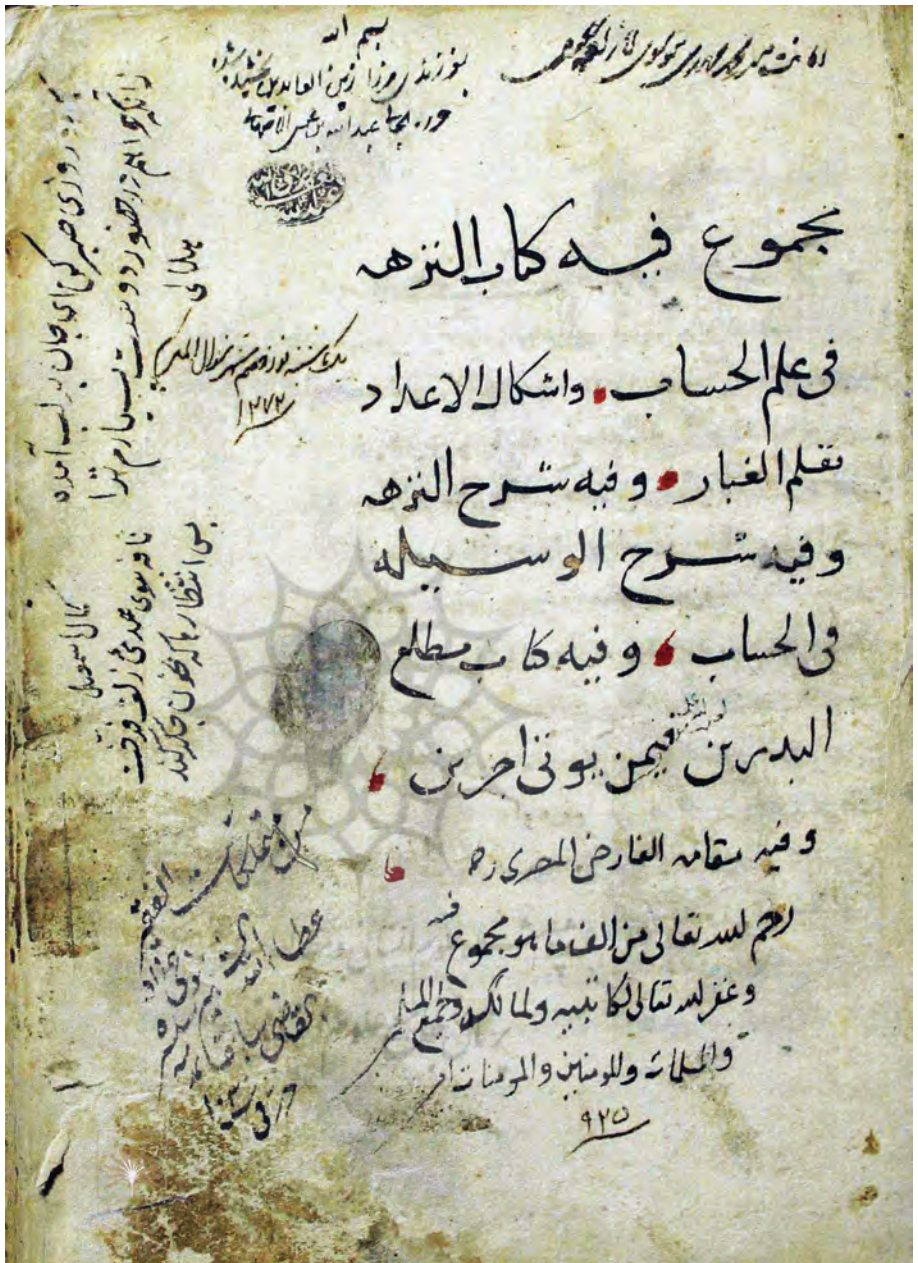
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

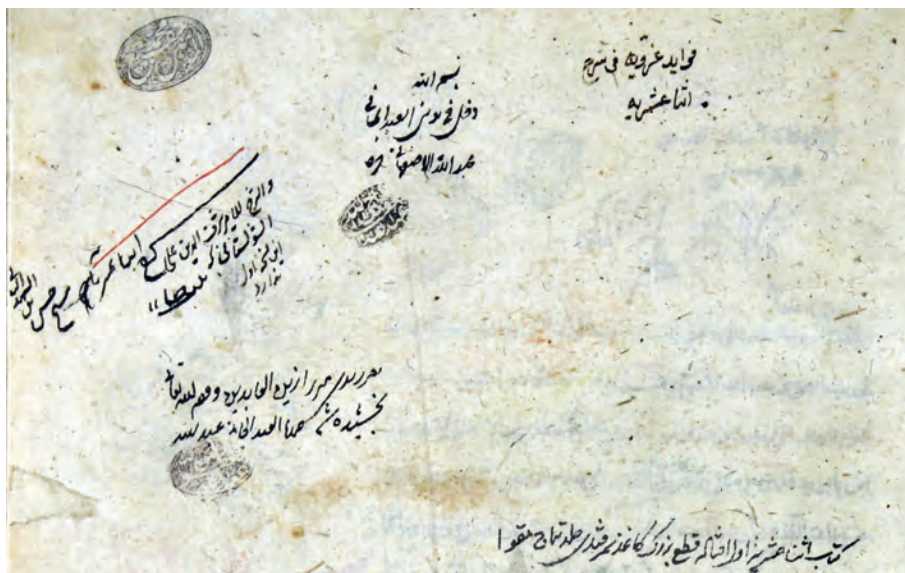
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۳. یادداشت بخشش کتاب از میرزا عبدالله افندی به فرزندش میرزا زین العابدین، مجموعه چند رساله در استخاره، کتابخانه سید محمد علی روضاتی اصفهان.

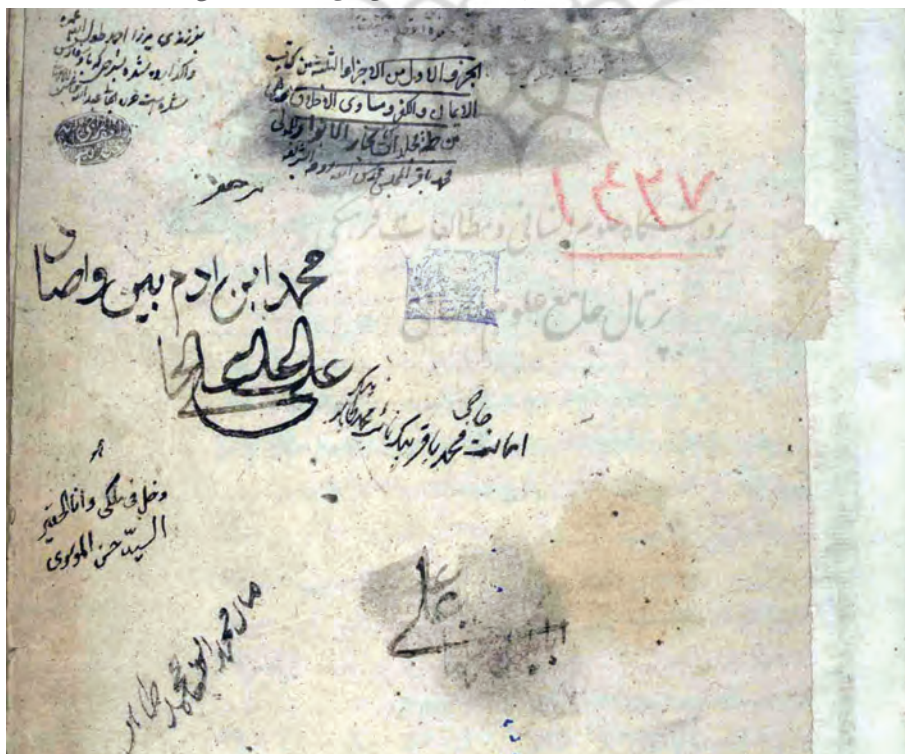

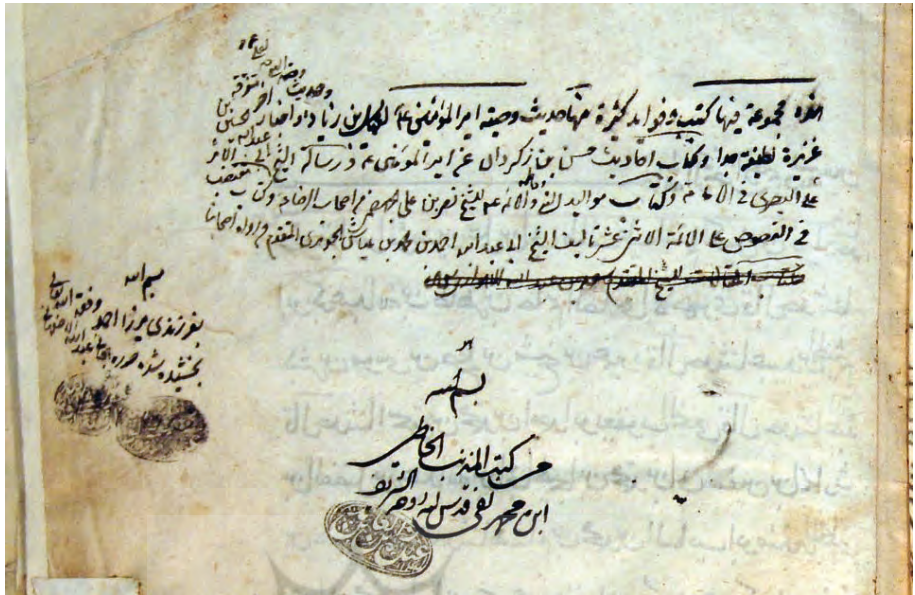
۴. یادداشت بخشش کتاب از میرزا عبدالله افندی به فرزندش میرزا زین العابدین، مجموعه شامل الزهه فی علم الغبار و دو رساله دیگر، مورخ ۹۲۵ ق. کتابخانه ملی ایران، ش ۲۸۲۰۵.

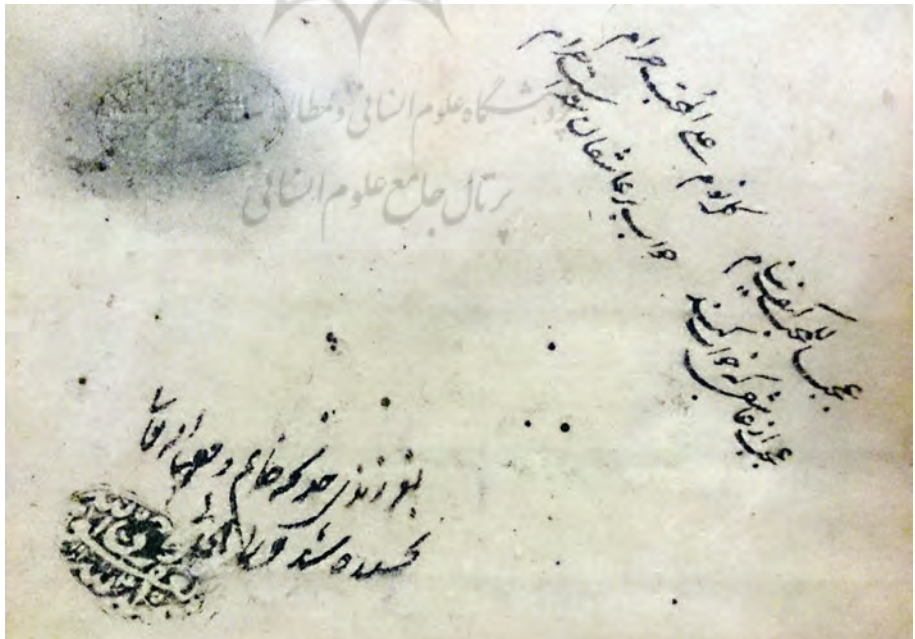
۵. یادداشت بخشش کتاب از میرزا عبدالله افندی به فرزندش میرزا زین العابدین، همراه با تملک افندی و توضیح او درباره کتاب و مؤلف. الفوائد الغرویه تألیف علی بن حجة الله طباطبایی، مورخ ۱۰۵۷ق، کتابخانه آستان قدس، ش ۲۵۰۶.

۶. یادداشت بخشش کتاب از میرزا عبدالله افندی به فرزندش میرزا احمد، یادداشت دیگر افندی درباره معرفی نسخه سیاه شده است. بحار الانوار، کتابخانه مجلس، ش ۱۴۲۷ طباطبایی.

۷. یادداشت بخشش کتاب از میرزا عبدالله افندی به فرزندش میرزا احمد، به همراه یادداشت او در معرفی رساله‌های نسخه. مجموعه چند رساله حدیثی، کتابخانه آیت الله بروجردی قم، ش ۳۷۶.
۸. یادداشت بخشش کتاب از میرزا عبدالله افندی به دخترش خدیجه خانم. مجموعه رسائلی از شهید ثانی و حسین بن عبدالصمد عاملی و شیخ بهایی. کتابخانه آستان قدس رضوی.

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی